

Dialoqun on əmri

Dinlərarası və ideologiyalararası dialoqun əsas qaydaları

Leonard Swidler

Bu, **Dərin Dialoq** termini icad olunmamışdan əvvəl yazılmış *Dialoq On Əmrin* “klassik” versiyasıdır. Həmçinin bu versiya “Qəlb dialoqu” üzərində təmərküzləşmişdir (ayrıca olaraq “Əllərin, qəlblərin və bütünün dialoqu” da vardır. Bunun üçün baxın: “*Dərin Dialoq/Tənqidi Düşüncə/Rəqabətçi əməkdaşlıq: Mövcud olmaq və fəaliyyət göstərmək üçün insan olmağın ən həqiqi yolu*” (*Journal of Ecumenical Studies*, 47, 2 (Spring, 2012), s. 143-151). Yalnız dörd əsas prinsipdən ibarət ilk versiya “Dinlərarası Dialoqun Əsas Qaydaları” adı altında *Ecumenical Studies* jurnalında (*Journal of Ecumenical Studies*, 15, Summer 1978, pp. 413f) nəşr olunmuş, və “Dialoq On Əmr: Dinlərarası Dialoqun əsasları” adı altında genişləndirilmiş (*Journal of Ecumenical Studies* 20, 1 (Winter, 1983, 1-4), 1984-cü ildən etibarən “Dialoq On Əmr: Dinlərarası və İdeologiyalararası Dialoqun Əsas Qaydaları” şəklində adlandırılmış və az 39 nəşrdə və 9 dildə işıq üzü görmüşdür. Bu əsas qaydalar yaddaş inkişaf etdirici (mnemotexniki) pedaqoji səbəblərə görə “Dialoq On Əmr” (Dialoq Decalogue) adlandırılmışdır: Ən azı yəhudilər, xristianlar və müsəlmanlar “Decalogue” – “On Əmr” terminini xatırlayacaqlar. Buna əlavə olaraq D... D da xatırlamağa kömək edəcəkdir.

Dialoq, fərqli düşüncələrə sahib iki və ya daha çox insan arasında bir-birilərdən öyrənərək dəyişib inkişaf etmək məqsədilə ortaq bir mövzuda aparılan söhbətdir. Dialoqun bu əsas tərifini dialoqun ilk əmrini də təcəssüm etdirir.

Keçmişdə dini-ideoloji sahədə biz, özümüzdən fərqli olanlarla, məsələn Katoliklərlə Protestantlar, ya öz rəqibini məğlub etmək və yaxud rəqibi ilə daha yaxşı mübarizə aparmaq üçün onun haqqında öyrənmək, ən yaxşı halda isə onunla danışıqlara girmək üçün bir yerə toplaşırdıq. Əgər biz bir-birimizlə qarşı-qarşıya gəlirdiksə, bu, qarşıdurma şəraitində olurdu, bəzən daha açıq polemika, bəzən daha hiyləgərcəsinə olurdu, lakin hər zaman əsas hədəf qarşı tərəfi məğlub etmək olurdu, çünki biz əmin idik ki, yalnız biz mütləq həqiqətə sahibik.

Lakin, dialoq müzakirə deyil. Dialoqda hər bir tərəfdaş mümkün olduğu qədər bir-birini daxildən və olduğu kimi anlaya bilmək üçün bir-birinə açıq və səmimi şəkildə qulaq asmalıdır. Belə bir yanaşma, təbii olaraq bu şəkildə bir fəraziyyəni də doğurur ki, biz hansısa bir nöqtədə digər tərəfdaşın mövqeyini o qədər inandırıcı hesab edə bilərik ki, əgər səmimi hərəkət etsək, dəyişmək məcburiyyətində qala bilərik və dəyişmək də narahat edici ola bilər.

Əlbəttə, biz burada dialoqun xüsusi bir növündən, dinlərarası və ideologiyalararası dialoqdan danışırıq. Belə olan halda dialoq tərəfdaşlarının “həyatın əsas mənası və buna müvafiq olaraq yaşamaq” kimi dini/ideoloji bir mövzunu müzakirə etmələri kifayət deyil. Əksinə, onlar ciddi şəkildə dini və ya ideoloji bir icmaya aid olan fərdlər kimi dialoqa girməlidirlər. Məsələn, əgər mən nə bir xristian, nə də bir marksist deyiləmsə, xristian-marksist dialoqunun bir “tərəfdaşı” kimi iştirak edə bilmərəm, baxmayaraq ki, mən bu dialoqa qulaq asa, məlumat üçün bəzi suallar soruşa və bəzi faydalı şərhlər edə bilərəm.

Bir məsələ aydındır ki, dinlərarası, ideologiyalararası dialoq yer üzündə yeni bir şeydir. Keçmişdə biz onu nəinki icra etmək, heç anlaya da bilmədik. Belə olan halda biz bu yeni məsələ ilə səmərəli şəkildə necə məşğul ola bilərik? Aşağıdakılar, əgər həqiqətən də dialoq baş verəcəksə, dinlərarası, ideologiyalararası dialoqda nəzərdə tutulması vacib olan bəzi əsas qaydalar və yaxud “əmərlərdir”.

BİRİNCİ ƏMR: *Dialoqun əsas məqsədi həqiqəti anlamaq və qəbul etmək, daha sonra ona uyğun/müvafiq olaraq hərəkət etmək məqsədi ilə dəyişmək və inkişaf etmək üçün öyrənməkdir.* Ən azından mənim dialoq ortağımın “ona” deyil, “buna” inandığını bilməyim həqiqəti mənim ona qarşı münasibətimi nisbətən dəyişir və mənim münasibətimdəki dəyişiklik məndəki əhəmiyyətli dəyişiklikdir. Dialoqa girmək məqsədimiz *bizim* öyrənə, dəyişə və inkişaf edə bilməyimiz üçündür. Yoxsa müzakirədə olduğu kimi *digərini* dəyişməyə məcbur etməyə ümid etmək deyil. Müzakirədəki bu ümid, müzakirəyə hansı tezliklə və kobudluqla daxil olunduğuna tərs mütənəsb şəkildə reallaşır. Digər tərəfdən hər bir tərəfdaş öyrənmək və özünü dəyişdirmək niyyəti ilə dialoqa gəldiyinə görə, əslində onun tərəf müqabili də dəyişəcəkdir. Beləliklə müzakirənin hədəfi də, dialoq vasitəsi ilə daha çox və səmərəli şəkildə yerinə yetirilmiş olacaqdır.

İKİNCİ ƏMR: *Dinlərarası, ideologiyalararası dialoq ikitərəfli bir layihə olmalıdır – həm dini/ideoloji icmanın öz daxilində, həm də dini/ideoloji icmalar arasında.* Dinlərarası dialoqun “müştərək” təbiətinə, və dialoqun əsas hədəfinin hər bir tərəf müqabilinin öyrənmək və özünü dəyişdirmək istəyi olduğuna görə, həm də vacibdir ki, hər bir tərəfdaş yalnız inancından kənardakılarla – məsələn lüteranla anqlikan – deyil, həm də öz dindəşləri, öz lüteran dindəşləri ilə dialoqa girməlidir ki, onlarla dinlərarası dialoqun bəhrələrini paylaşsın. Yalnız belə olan halda bütünlükdə icma nəticədə öyrənə və dəyişə bilər, və beləcə həqiqətə dair daha bütüncül bir anlayışa doğru hərəkət edə bilər.

ÜÇÜNCÜ ƏMR: *Hər bir iştirakçı tamamən səmimi və düzgün şəkildə dialoqa gəlməlidir.* Dini ənənənin böyük və kiçik həmlələrinin hansı istiqamətə doğru getdiyi, gələcəkdə hansı dəyişikliklərin ola biləcəyi, və əgər zəruridirsə, iştirakçının öz ənənəsinin hansı hissəsində çətinliyi olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Dialoqda saxta cəbhəyə yer yoxdur.

Digər tərəfdən – hər bir iştirakçı digər iştirakçılardan bənzər şəkildə tam doğruluq və səmimiyyət gözləməlidir. Yalnız səmimiyyətin olmaması dialoqa mane olmur, həmçinin tərəfdaşdan səmimiyyət gözləntisinin olmaması da dialoqun baş verməsinə mane olur. Qısacası: etimad olmayan yerdə dialoq da olmaz.

DÖRDÜNCÜ ƏMR: *Dinlərarası, ideologiyalarası dialoqda öz ideallarımızı tərəf müqabilimizin təcrübəsi ilə müqayisə etməməliyik*, bunun yerinə öz ideallarımızı tərəf müqabilimizin idalları ilə, öz təcrübəmizi də onun təcrübəsi ilə müqayisə etməliyik. Məsələn keçmiş hindu təcrübəsindəki dul qadınların canlı-canlı yandırılması (suttee) təcrübəsini keçmiş Xristian təcrübəsindəki cadugərlərin yandırılması və *auto da fe* ilə müqayisə etməliyik.

BEŞİNCİ ƏMR: *Hər bir iştirakçı özünü tanıtmalıdır*. Məsələn, yalnız yəhudi bir yəhudi olmağın tərifini verə bilər. Başqaları yalnız bunun kənardan necə göründüyünü təsvir edə bilərlər. Bundan başqa dialoq dinamik bir vasitə olduğuna və bütün iştirakçılar öyrəndiyinə görə, o da öyrənəcək və buna görə də davamlı şəkildə bir yəhudi olaraq özünü tanıtmağı dərinləşdirəcək, genişləndirəcək və dəyişdirəcək. Beləliklə hər bir dialoq tərəfdaşının öz dininin həqiqi bir üzvü olmağın nə demək olduğunu müəyyənləşdirməsi labüddür.

Eyni şəkildə – haqqında yorum deyilən şəxs həmin yorumda özünü görə bilməlidir. Bu, “dinlərarası dialoqun elçisi” Raimundo Panikkarın tez-tez təkrarladığı kimi, dinlərarası hermenevtikanın qızıl qaydasıdır. Doğru şəkildə anlamaq üçün dialoqun hər bir tərəfdaşı təbii olaraq tərəf müqabilinin ifadə ediyinin özü üçün hansı mənanı daşdığını izah etməyə cəhd göstərəcək ki, bu zaman o, özünü həmin bu ifadədə görə bilməlidir. “Dünya teologiyası”nın müdafiəçisi Vilfred Cantvelli Smit, həmin bu ifadənin bitərəf tənqidi müşahidəçilər tərəfindən təsdiqlənən olması şərtini də əlavə edərdi.

ALTINCI ƏMR: *hər bir iştirakçı anlaşmazlıq olan nöqtələrdə dəyişməz ehtimallardan uzaq bir şəkildə dialoqa başlamalıdır*. Daha doğrusu hər bir tərəfdaş digər tərəfdaşa yalnız açıq şəkildə və simpatiya ilə qulaq asmalı, həm də mümkün olduğu qədər dialoqdakı tərəf müqabili ilə razılaşmağa cəhd göstərməlidir. Bunu edərkən o öz dini ənənəsi ilə bütünlük içində qalmalı, beləliklə öz bütünlüyünə xələl gətirməyən yerə qədər tamamilə razılaşa bilər. Anlaşmazlıq nöqtəsi tam olaraq buradadır. Belə məlum olur ki, bu, daha əvvəl bir çox halda səhv fəraziyyə edilən anlaşmazlıq nöqtəsindən də fərqlidir.

YEDDİNCİ ƏMR: *Dialoq, yalnız hər ikisi də öyrənməyə gələnlər – bərabərlər arasında baş verə bilər* (II Vatikan Şurasının (1962-1965) ifadə etdiyi kimi “*par cum pari*” arasında). Hər iki tərəf bir-birindən öyrənməyə gəlməlidir. Buna görə, məsələn, əgər müsəlman hindunu özündən aşağı hesab edirsə, və yaxud hindu müsəlmanı özündən aşağı hesab edirsə, orada dialoqdan danışmaq mümkün deyil. Əgər müsəlmanlarla hindular arasında dinlərarası, ideologiyalararası dialoq baş verməlidirsə, o zaman həm müsəlman, həm də hindu əsasən bir-birindən öyrənmək üçün bir yerə gəlməlidir. Ancaq o zaman bu “bərabərin bərabərlə”, *par cum pari*

dialogu olar. Bu qayda həm də onu göstərir ki, bir tərəfli dialoq deyə bir şey yoxdur. Məsələn, 1960-cı illərdə başlayan yəhudi-xristian müzakirələri, o zaman dinlərarası dialoqun yeganə başlanğıcı sayılırdı. Anlaşıldığı üzrə və müvafiq olaraq, yəhudilər bu yığıncaqlara yalnız xristianları öyrətmək üçün gəlmişdilər, baxmayaraq ki xristianlar da əsasən öyrənməyə gəlmişdilər. Lakin, əgər xristianlarla yəhudilər arasında dialoq baş verəcəksə, o zaman yəhudilər də əsasən öyrənməyə gəlməlidirlər, ancaq o zaman bu *par cum pari* olacaqdır.

SƏKKİZİNCİ ƏMR: *Dialoq ancaq qarşılıqlı etimad əsasında qurula bilər: ilk olaraq ortaq zəmin yaradan, bununla da insani etimadı təsis edən məsələlərə yanaşmalı.* Baxmayaraq ki dinlərarası, ideologiyalararası dialoq bir növ “müştərəklik” zəminində baş verməlidir, yəni iştirakçılar, məsələn, marksistlər və ya taoistlər kimi bir dini və ya ideoloji icmanın üzvləri kimi iştirak etməlidirlər, bu da əsaslı bir doğrudur ki, dialoqa girənlər yalnız fərdlərdir. Lakin, fərdlər arasında dialoq yalnız fərdi inam üzərinə qurula bilər. Buna görə də başlanğıcda ən mürəkkəb problemləri həll etməklə başlamamaq daha məntiqlidir, bunun əvəzinə ilk əvvəl daha çox ortaq zəmin meydana gətirən, beləcə bəşəri etimadın təsisini təmin edən bəzi məsələlərə yanaşmaq lazımdır. Daha sonra fərdi etimadın dərinləşməsi və genişlənməsi ilə birlikdə tədricən daha çətin başa düşülən növlərlə məşğul olmaq olar. Beləliklə, necə ki, öyrənmə prosesində biz məlumdan məchula doğru gedirik, dialoqda da biz ortaq qəbul edilən nöqtələrdən – əsrlərin düşmənliyindən yaranan qarşılıqlı cəhalətə görə tamamilən kəşfi bizdən kifayət qədər uzun zaman tələb edəcək olan – anlaşmazlıq məsələlərinin müzakirəsinə keçə bilərik.

DOQQUZUNCU ƏMR: *Dinlərarası, ideologiyalararası dialoqa daxil olan fərdlər ən azından minimum dərəcədə həm özlərinin, həm də mənsubu olduqları dini/ideoloji ənənələrinin tənqidçisi ola bilməlidir.* Belə bir özünü-tənqidin olmaması nəzərdə tutur ki, bir ənənə artıq özünün bütün doğru cavablarına sahibdir. Belə bir yanaşma dialoqu nəinki lüzumsuz, hətta imkansız edir. Çünki biz dialoqa ilk növbədə *özümüzdün* öyrənmə bilməyimiz üçün giririk. Əgər bizim dini ənənəmiz heç bir zaman səhv addım atmamış və bütün doğru cavablara sahibdirsə bizim dialoqdan öyrənməyimiz açıq şəkildə imkansızlaşır. Şübhəsiz ki, dinlərarası, ideologiyalararası dialoqda bir dini/ideoloji ənənə içində bütünlükdə və möhkəm şəkildə qalmaq vacibdir. Lakin belə bir bütünlük və möhkəm inanc sağlam bir özünü-tənqidi istisna etməməli, əksinə ehtiva etməlidir. Əks halda nə dialoq olar, nə də inancda bütünlük.

ONUNCU ƏMR: *Hər bir iştirakçı nəticədə tərəf müqabilinin dinini/ideologiyasını “daxildən” təcrübə etməyə təşəbbüs göstərməlidir,* çünki bir din/ideologiya yalnız baş ilə əlaqəli deyil, həmçinin ruh, qəlb və “bütün varlıqla”, fərd və cəmiyyətlə əlaqəlidir. John Dunne bununla əlaqəli dini/ideoloji təcrübənin içində “keçməkdən” və oradan aydınlanmış, genişlənmiş və dərinlənmiş şəkildə qayıtmaqdan danışıq.[Cf. John S. Dunne, *The Way of All the Earth* (New York: Macmillan, 1972)]. Öz dini bütünlüyümüzü qoruyarkən biz tərəf müqabilimizin din/ideologiyasının simvollarının və mədəni vasitələrinin hissi və mənəvi gücünü təcrübə

etməyin yollarını tapmalıyıq – və biz daha sonra tərəf müqabilimizin dininin/ideologiyasının cəlbədicə tərəfinin ən azından bir hissəsini təcrübə etmiş olaraq zənginləşmiş və genişlənmiş şəkildə geri qayıtmalıyıq.

Dinlərarası, ideologiyalararası dialoq *dörd sahədə* fəaliyyət göstərir – “Baş, əllər, qəlb və bütünün dialoqu”: *təcrübi* (əllərin dialoqu) bizim insanlığa yardım etmək üçün əməkdaşlığımızdır; *asketik/mənəvi* (qəlb dialoqu) tərəf müqabilimizin gözəllik və öz dini/ideologiyası haqqındakı ifadəsini “daxildən” təcrübə cəhdimizdir; *idrak* (baş dialoqu) bizim anlama və həqiqət üçün etdiyimizdir; və dördüncüsü *integrativ* (bütünün dialoqu).

Dinlərarası/ideologiyalararası dialoqun üç əsas mərhələsi var (daha təfərrüatlı Yeddi Mərhələ burada qeyd olunmuşdur: www.dialogueinstitute.org/dialogue-resources). Birinci mərhələdə biz bir-birimiz haqqındakı səhv məlumatları bir tərəfə qoyub bir-birimizi olduğu kimi öyrənməyə başlayırıq. İkinci mərhələdə biz tərəf müqabilimizin ənənəsindəki dəyərlərin fərqinə varıb onları öz ənənəmizə uyğunlaşdırmaq istəyirik. Məsələn buddist-xristian dialoqunda xristianlar meditasiya ənənəsini daha çox təqdir etməyi öyrənə bilər, buddistlər isə peyğəmbər, ictimai ədalət ənənəsini təqdir edə bilərlər – hər ikisi də ənənəvi olaraq güclü, lakin inhisarçı olmayan bir şəkildə qarşı tərəfin icması/camaatı ilə əlaqəlidir. Əgər biz dialoq mövzusunda kifayət qədər ciddi, əzmlə və həssas olarıqsa, bəzi hallarda üçüncü mərhələyə də daxil ola bilərik. Bu mərhələdə biz birlikdə daha əvvəl heç birimizin fərqinə varmadığımız həqiqətə, mənaya və doğruya aid yeni sahələri kəşf etməyə başlayırıq. Biz yalnız dialoq sayəsində yaranan suallar, yorumlar və sınımlar sayəsində bizim üçün həqiqətin bu yeni, hələ bizə qeyri-məlum olan yönü ilə qarşılaşırıq. Buna görə də biz belə deyə bilərik ki, səbrlə başa çatdırılan dialoq, daha sonra əməl edəcəyimiz yeni bir ilhamın, həqiqətin kəşf olunmasının vasitəsinə çevrilə bilər.

Birinci mərhələ ilə ikinci və üçüncü mərhələlər arasında ciddi fərqlilik mövcuddur. Sonuncuda biz yalnız say olaraq tərəfdaşımızın ənənəsindən növbəti bir “həqiqəti” və yaxud bir dəyəri əlvvə etmirik. Əksinə, biz onu öz dini/ideoloji özünüdərk prosesimizdə mənimsədiyimiz nisbətə o, o bizim özümüzü dərk etməyimizi də dəyişdirir. Bizim dialoq tərəfdaşımız da buna bənzər mövqedən çıxış edəcəyinə görə, biz öz ənənəmizdəki dərin dəyərlərə malik ünsürlərin qarşı tərəfin faydalı bir özünü dəyişdirmək yolu ilə mənimsənməsi prosesinə də şahidlik edə biləcəyik. Hər iki tərəf də öz ənənəsinin həyati əhəmiyyət daşıyan əsas dəyərlərinə sadıq qalmaq şərti ilə yuxarıda qeyd olunanları tam doğruluq çərçivəsində həyata keçirməlidir. Baxmayaraq ki, dialoqun da təsiri ilə həyati əhəmiyyət daşıyan əsas nöqtələr müxtəlif şəkillərdə dərk ediləcək və təcrübə ediləcəkdir, lakin əgər dialoq həm səmimi həm də aşkar şəkildə davam etdirilərsə, nəticə buna bənzər olacaqdır: Yəhudiliyin və/və yaxud Xristianlığın digər dini ənənədə tapıb mənimsədiyinə *rağmən* deyil, məhz *ona görə* yəhudi daha çox yəhudi və yaxud xristian sözün əsl mənasında daha çox xristian olacaqdır. Burada sinkretizmdən söhbət gedə bilməz. Çünki sinkretizmdə müxtəlif dinlərə aid fərqli ünsürlərin, həmin dinin daxilindəki bütünlüyü diqqətə alınmadan qarışıq şəkildə birləşməsindən söhbət gedir ki, həqiqi dialoqda nəzərdə tutulan bu deyil.